

İnsan Hakları ve Siyasi Devletçilik: Tek Parti Dönemi Üzerine Bir Değerlendirme*

Ahmet Aydın**

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'nin tek parti dönemindeki siyasi devletçilik anlayışı ve insan hakları sorunu arasındaki ilişkiyi incelemektir. İnsan hakları anlayışı, insanlar arasındaki dil, din, kültür, ırk gibi farklar dikkate alınmaksızın bireysel hak ve özgürlüklerin tesis edilmesi gerektiğini savunur. Siyasi devletçilik ise resmi ideolojik uygulamalara alan açan ve meşruiyet kazandırmaya çalışan bir anlayıştır. Siyasi devletçilik, devlet merkezli yaklaşımıyla bireyi resmi ideolojinin sınırlarına hapsederek toplumda devletçi bir zihniyet inşa ederken, insan hakları anlayışı birey merkezli hareket eder ve devlete sınırlarını hatırlatır. Çalışmada, nitel araştırma yöntemleri kullanılarak doküman analizi ve örnek olay incelemesi yapılmıştır. Çalışma sonucunda, devletçi yaklaşımın tek parti döneminde Batılılaşma üzerinden inşa edilen resmi ideolojiden beslendiği savunulmuş ve bu dönemdeki siyasi devletçiliğin sebep olduğu insan hakları sorununa dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları, Siyasi Devletçilik, Tek Parti Dönemi, Resmi İdeoloji.

Human Rights and Political Statism: An Evaluation on the Single -Party Period

Abstract

The aim of this study is to analyze the relationship between the understanding of political statism and the human rights issue in Turkey's single-party period. The understanding of human rights argues that individual rights and freedoms should be established, regardless of differences such as language, religion, culture and race among people. Political statism is an understanding that opens up to official ideological practices and tries to gain legitimacy. While political statism builds a statist mentality in society by imprisoning the individual to the boundaries of official ideology with its state -centered approach, the understanding of human rights acts individual centered and reminds the state its borders. In the study, document analysis and case study analysis were conducted using qualitative research methods. At the end of the study, it was argued that the statist approach was fed from the official ideology built through Westernization during the single -party period and the problem of human rights caused by political statism in this period was drawn.

Keywords: Human Rights, Political Statism, Single -Party Period, Official Ideology.

*Liberal Düşünce Topluluğu tarafından düzenlenen
2023 Kazım Berzeg Makale Yarışmasında ikincilik ödülüne layık bulunan
makalenin hakem incelemesinden geçirilerek revize edilmiş halidir.

**Dr., Siyaset Bilimci | ahmetaydin7@gmail.com | ORCID: 0000-0003-3521-2188
DOI: 10.36484/liberal.1260057
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 28, Sayı:112, Güz 2023, ss. 33-58.
Gönderim Tarihi: 4 Mart 2023 | Kabul Tarihi: 21 Kasım 2023

Giriş

İnsan hakları düşüncesinin temelinde adalet arayışı vardır. Adalet kavramı teorik açıdan tanımlaması kolay bir kavram olmakla beraber uygulaması oldukça zordur. En klasik haliyle adaleti “herkese hak ettiğini vermek” diye tanımlamak mümkündür. Ancak kimin neyi hak ettiğini tespit etmek o kadar kolay değildir. Kimin neyi hak ettiği konusu her kişinin, grubun ya da toplumun bakış açısına göre değişebilmektedir. Aynı evde yaşayan iki kardeşin kavgası ile dünyaya hükmetmeye çalışan iki süper devletin savaşı arasındaki sorunun temeli teorik açıdan aynıdır. İki çatışmada da kimin neyi hak ettiği konusunda anlaşmazlık vardır. Dolayısıyla adalet arayışı, farklı kaynaklardan beslenen bakış açısı sayısınca çeşitlenmekte ve herkesin kendi adaletini aradığı bir yarışmaya/çatışmaya dönüşmektedir.

İnsanın akıl sahibi bir canlı olarak üretime eğilimli ve kabiliyetli olması bütün canlılar içerisinde özel bir yeri olduğunu gösterir. İnsan toplumsal bir canlıdır ve ilişkide olduğu kurumsal yapılar ve diğer toplum üyeleri ile arasındaki ilişkinin düzenlenmesine ihtiyaç vardır. Devletin ortaya çıkmaya başlaması bu ihtiyacın derinleşmesi ve çeşitlenmesiyle gerçekleşmiştir. Siyasi devletçilik ise modern öncesi dönemlerde iktidar sahiplerinin konumlarını korumak amacıyla topluma yaydıkları ve meşruiyet zeminini metafizik unsurlardan beslenerek sağladıkları bir algıya karşılık gelmektedir. Siyasi iktidarlar, kendilerini tanırının yeryüzündeki temsilcisi olarak lanse etmiş ve devleti toplumun gözünde amaç haline getirerek iktidarlarının sürekliliği için araçsallaştırmıştır. Modern dönemle birlikte Batı toplumları köklü bir değişim yaşamış, Batı’daki yaygın din anlayışına karşı aklı ve bilimi merkeze alarak birey düşüncesini geliştirmiştir. Batı’daki reform süreciyle skolastik zihniyetten kurtulmaya başlayan Batılı toplumlarda, özellikle liberal yaklaşımların etkisiyle, birey özne haline gelmiştir. Ancak birey lehine gerçekleşen değişimler devleti zayıflatmamış, modern yaklaşımla birlikte devlet, seküler ve güçlü bir şekilde yeniden üretilmiştir. Böylece ortaya çıkan modern devlet eskisinden daha güçlü olsa da, birey, merkezi konumunu korumuştur. Devletin ve iktidarın meşruiyet kaynağı değişmiş ve bireyin rızası referans alınmaya başlanmıştır.

Batı’daki bu değişimlerden etkilenen ve birçok açıdan zayıf kalan Batı dışı toplumlardaki bazı iktidarlar ise Batı’daki gelişimi elde etmek için Batı’nın modernleşme sürecine öykünmüşlerdir. Ancak bu iktidarların karşısında duran en önemli sorun; Batı’da yaklaşık 500 yıla yayılan ve birçok farklı katmanları olan modernleşmeyi çok kısa sürede nasıl gerçekleştirecekleridir. Bu iktidarların yardıma çağırdıkları yaklaşım ise yine Batı merkezli düşüncelerdir. Machiavelli’nin Prens’i ve Rousseau’nun “genel irade”si en önemli yol

haritaları olarak faydacı bir şekilde değerlendirilmiş ve söz konusu iktidarlar modernleşmeyi her türlü zor kullanma ve baskı araçlarıyla sağlamaya çalışmıştır. Bu yöntemler istenen başarıyı sağlamadıkça otoriter yönetim anlayışı yükselmiş ve bu iktidarlar konumlarını kaybetmemek için gösterdikleri çaba sonucunda, kendilerini, mücadele ettikleri tahakküm anlayışının yeni uygulayıcıları olarak bulmuşlardır.

Türkiye'nin tek parti dönemi cumhuriyet döneminin temellendirme dönemi olmuş ve bu süreç Batılılaşma ülküsü üzerine kurulmuştur. Ancak tek parti yönetimi Batı'ya öykünen resmi politikalarıyla Batı'daki gelişimi sağlayamadığı gibi, insan haklarına yönelik toplumsal bilinci evrensel bir çerçeveye de oturtamamıştır. Bu anlamda çalışmanın amacı, Türkiye'deki insan hakları algısının sorunlu yapısını ve bunun sebeplerini erken cumhuriyet dönemi üzerinden ortaya koymaktır. Bu amaçla, öncelikle siyasi devletçilik ve insan hakları anlayışı Batılılaşma bağlamında özetlenmiş, daha sonra Türkiye'nin tek parti dönemindeki insan hakları sorunu, devletçi zihniyet özelinde değerlendirilmiştir.

Siyasi Devletçilik ve Batılılaşma

Devlet, topluluklar halinde yaşamak durumunda olan insanların birbirleriyle ve diğer topluluklarla aralarındaki sorunları kendi çabalarıyla çözememele-ri sebebiyle zamanla ortaya çıkan bir üst siyasal örgütlenmeye karşılık gelmektedir. Devlet örgütlenmesi insanlık tarihinin büyük bir kısmında söz konusu olmamıştır. Ortaya çıkmaya başlaması yaklaşık on bin yıl (Fukuyama, 2006: 13) öncesine dayandığı düşünülen devlet olgusunun modern döneme kadar çok belirgin özellikleri olmadığı söylenebilir. Fiziki olarak belli sınırları olmayan eski devlet yapılarının siyasal hakimiyeti de sürekli bir denetim mekanizmasına sahip değildir. Dolayısıyla geleneksel devletin idari kontrolü zayıftır (Giddens, 2005: 58). Günümüze uzanan devlet anlayışı modernizmle başlamıştır. Avrupa'da 16. yüzyıl itibarıyla siyasal yapıların merkezi krallıklara dönüşmesi ile birlikte otoriter bir siyaset düşüncesi ortaya çıkmış, aynı zamanda ulus devletleşme süreci de buna paralel olarak gelişmeye başlamıştır (Çaha, 2008: 88-89). Modern dönemde devlet; merkezileşmiş, hazır orduları olan, sınırları belli, bürokratik yapılanmasıyla toplum üzerinde denetim ve kontrol mekanizmaları gelişmiş bir yapıya kavuşmuştur.

Devlet kavramının sözlük karşılığı; "toprak bütünlüğüne bağlı olarak siyasal bakımdan örgütlenmiş millet veya milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel varlık" (Türk Dil Kurumu, 2021) şeklinde açıklanmaktadır. Devlet yapısı genel kabule göre üç temel kurucu unsura sahiptir. Bunlar; ülke toprağı, insan topluluğu ve iktidardır. Devlet kavramına yönelik en yaygın tanımların

bu unsurlar üzerinden yapıldığı söylenebilir. Buna göre devlet; “belli bir ülke üzerinde yerleşmiş, zorlayıcı yetkiye sahip bir üstün iktidar tarafından yönetilen bir insan topluluğunun meydana getirdiği siyasal kuruluştur.” (Kapani, 2007: 37-38). En meşhur tanımlardan biri Max Weber tarafından devletin zor kullanma yetkisi üzerinden yapılmıştır. Weber’e göre devlet; “belli bir arazi içinde fiziksel şiddetin meşru kullanımını tekelinde bulunduran insan topluluğudur.” (Weber, 2004: 132). Modern dönemle birlikte toplum üzerindeki etkisi ve devletlerarası ilişkilerdeki rolü ile baş aktör olan devlet, mutlakiyetçiliğin aracı olmuş (Giddens, 2005: 11) ve egemen bir pozisyon kazanmıştır (Daver, 1969: 166).

Modern devlet yapılanması, Batı toplumlarında insanı yok sayan ve ezen skolastik düşünceye bir karşı duruş şeklinde başlayan ve ekonomik koşullardaki değişimin etkisiyle büyüyen bir sürecin sonucudur. Bu sürecin en önemli dönüştürücü unsurlarından biri de sekülerizmdir. Seküler yaklaşımın etkisiyle kilisenin toplum üzerindeki hakimiyeti kırılmış ve birey siyasal, toplumsal ve ekonomik açıdan karar verici bir özne konumuna gelmiştir. Batı’da ortaya çıkan modern bireyin ulus devlet anlayışıyla ilişkisi ise oldukça kritik bir öneme sahiptir. Ulus devlet anlayışı Batılı toplumların bir yandan kendi ulusal sınırlarını belirlemiş, diğer taraftan Batılı devletler arasında ayrışmalara yol açmıştır. Bunun en belirgin özelliklerinden biri Batılı devletlerin kendi ulusal kiliselerini kurmalarıdır. Batılı toplumlar asırlarca tabi oldukları Papa’nın hakimiyetinden kurtulmuş ve toplum içerisinde gerçekleşen bireyselleşme, uluslar düzeyinde de karşılık bulmuştur.

Devlet, genel olarak iktidar aygıtını ya da iktidar sahasındaki toplumsal sistemi ifade eder (Giddens, 2005: 28). Bu anlamda devletin yönetim tarzı iktidarın bakış açısına göre şekillenir. Otoriter yönetim anlayışını benimseyen iktidarlar, devleti toplumsal sorunların çözümü için özne konumuna getirir. Böylece çözüm merkezi olarak devletin öne çıkarıldığı devletçilik anlayışı siyasal sistemin merkezine yerleşir. Devletçiliği siyasi bir rejim olarak değerlendiren Karpat’a göre bu anlayış, meşruiyetini ideolojik değerlerden üretir ve otoriter bir yaklaşımla ekonomik hedefler belirler (Karpat, 2010: 66). Devletçilik genel olarak ekonomik bir zeminde değerlendirilmekle beraber diğer alanlarda da kendini göstermektedir. Genel anlamda devletçilik; “bir tür devlet müdahalesi, daha önce devlet faaliyet alanına girmeyen konularda, kamu menfaati nedeni ile devletin bu alana karışması, katılması, müdahalesi” şeklinde tanımlanabilir (Eroğlu, 1988: 834). Devletçilik, bir toplumdaki uygulama seviyesi itibarıyla siyasal iktidarın ideolojik yaklaşımını deşifre eden bir anlayıştır. Yönetim tarzlarının genel anlamda otoriter ve demokratik olarak ayrıldığı düşünülürse, devleti merkeze alan ve toplumsal sorunların devlet

müdahalesiyle çözebileceğini düşünen iktidarların, otoriter; buna karşılık, bireyi merkeze alan ve toplumsal sorunların bireyin temel hak ve özgürlükleri temelinde uzlaşmaya dayanan süreçlerle çözüleceğine inanan iktidarların ise demokratik olduğunu söylemek mümkündür.

Siyasal anlamda devletçi bir yönetim anlayışı iktidarın otoriter yönetimine meşruiyet kazandırmak için beka kaygısı ile hareket eder. Çünkü güvenliğin sağlanması sadece otoriter bir yönetim ile mümkün görülür. Bu bağlamda bireysel hak ve özgürlüklerin geri plana itilmesi normal karşılanmaktadır. Böyle bir düzende bireyler, haklarla değil, görevlerle tanımlanır ve birey için neyin iyi neyin kötü olduğuna karar verecek olan da artık devlettir. Bu anlayış doğrultusunda devlet, siyasi ve toplumsal tüm alanlarda hakim olabilmek için ekonomiyi de güdümüne almaya çalışır (Beriş, 2009: 105). Devletçilik, ekonomiyi devlet güdümüne alan niteliğiyle serbest piyasanın bireysel gelişime uzanan alanını yok eder. Bu durumda bireysel girişim sadece devletin izin verdiği alanlarda ve sınırlı bir şekilde gerçekleşir. Bunun doğal yansıması devletçi politikalara uygun olmayan her türlü girişimin engellenmesi ve doğal huktan kaynaklanan insan haklarına tanınması gereken alanın daraltılmasıdır.

Otoriter anlayışta devlet, mutlak ve sonsuz olduğu için bireysel iradeyi dik kate almak zorunda hissetmez. Hukuk ise devletin eseri olarak görüldüğü için hukuk karşısında bile devlet üstündür. Böyle bir devlet anlayışı faşist yönetimlere zemin hazırlamıştır (Daver, 1969: 174). Bununla beraber, devletçilik anlayışı bazı iktidarlar tarafından toplumun sorunlarını çözmek için iyi niyetli ve sınırlı bir şekilde uygulanmaya çalışılabilir. Ancak devlet olgusunun meşru şiddeti içermesi ve devlet aygıtlarının iktidar zümresine büyük bir güç sağlaması, siyasi yozlaşmaya kapı açan bir niteliğe sahiptir. Dolayısıyla “iyi niyetli” iktidarların devletçilik uygulamaları, belki sadece demokratik niteliklere sahip ve devletin hukukla sınırlandırılmış olduğu toplumlarda kısmen gerçekleşebilir. Aksi takdirde iyi niyetle uygulamaya koyulan devletçilik politikaları hem iktidarı hem de toplumu devletçi zihniyete sürükleyebilir. Bu zihniyete kapılan bir iktidar ve toplum -işin başında iyi niyetli başlatılan devletçi politikalar amacına ulaşsa bile- devletçilikten kolay kolay vazgeçemez ve devletçilik anlayışı ideolojik bir yönetim şeklinde sistemin temelini yerleşebilir.

Avrupa'nın yükselişi özellikle 16. ve 19. yüzyıllar arasındaki uzun mesafeli okyanus ticareti ve sömürgecilik temelinde gerçekleşmiş, bunun üzerine inşa edildiği görülen sanayileşme ve modern kapitalizm (Acemoglu ve diğerleri, 2005) ile birlikte bu yükseliş gelişerek devam etmiştir. Batı'nın ekonomik ve sosyal gelişimi karşısında geri planda kalan ve Batı'ya öykünen bazı Batı dışı toplumlar Batı'nın ekonomik ve sosyal gelişimini modernleşmeyle

bağdaştırmış ve Batılılaşmaya odaklı siyasal hareketler ortaya çıkmıştır. Bu hareketler arasında kendi toplumlarında iktidar olan hareketler, modernleşme politikaları izlemiş ve bir taraftan yapısal reformlarla, diğer taraftan ulusçu politikalarla radikal bir dönüşüm projesi gerçekleştirmek istemişlerdir. Batı'da yaklaşık 500 yıla yayılan dönüşümü çok kısa sürede gerçekleştirmek için otoriter bir anlayış gerekli görülmüş ve devlet, sahip olduğu zor kullanma yetkisi ile bu dönüşümün öznesi haline gelmiştir. Bu yaklaşım, geleneksel öğeleri öne çıkan toplumlar için ideolojik bir çerçeve oluşmasına sebep olmuş ve Batılılaşma, modernleşmek isteyen toplumların başat ideolojisi haline gelmiştir. Bunun yöntemi ise otoriter devletçi bir anlayışla uygulanan sekülerleştirme politikaları şeklinde ortaya çıkmıştır.

Modern ulus-devlet anlayışının hakim olduğu Batı dışı toplumlarda milliyetçilik ve devletçilik arasında sıkı bir ilişki vardır. Biri olmadan diğeri ayakta kalabilir değildir. Milliyetçi kesimler kendi anlayışını tüm topluma dayatmak için en etkin aygıt olarak devleti görürken, devlet de hakimiyetini güçlü ve sürekli kılmak için milliyetçilik üzerinden hareket etmeyi pragmatik bulur. Birbirini besleyen bu iki anlayış arasındaki ortaklığın olgunlaşmasıyla birlikte kurumsallaşma gerçekleşir ve resmi ideoloji tesis edilir. Böylece anayasada, kanunlarda ve teamüllerde yerini alan resmi ideoloji, insan haklarını kısıtlamanın ve topluma ödev yüklemenin meşruiyetini en üst seviyeden sağladığına inanır.

Devletçi zihniyet, esas anlamda resmi ideolojik bir anlayışın eseridir. Çünkü resmi ideoloji doğası gereği otoriterdir ve toplumu kendi düşüncesine göre inşa etmek için güvenlik güçleri ve mahkemeler gibi zor kullanma araçlarına ve eğitim-öğretim gibi endoktrinasyon alanlarına ihtiyaç duyar. Bu aygıtlara ve alanlara ise devlet sayesinde hakim olabilir. Devletin ideolojik uygulamalarının meşru görülebilmesi ise toplumdaki devletçi hissiyatın güçlü olmasına bağlıdır. Bunun için de devlet, toplum nezdinde kutsallaşmalı ve her yaptığı meşru görülmelidir. Ancak modern devlet dini kutsallara yer vermez. Modern dönemin kutsalı seküler milliyetçilik anlayışıdır. Bu bağlamda devletçi zihniyetin, resmi ideolojinin kutsallaştırma aracı olan milliyetçilik anlayışı ile sağlandığını ve resmi ideolojik uygulamalara alan açtığını söylemek mümkündür.

Modern devlet süreci siyasal yaklaşımlarda bireyi özne durumuna getirmiş ve demokrasi anlayışına yeni bir boyut kazandırmıştır. Artık bireysel tercihlerin, temel hak ve özgürlüklerin öne çıkmaya başladığı toplumlarda birey kavramı demokrasinin ifade ettiği anlama dahil edilmeye başlamıştır (Çetin, 2003: 92). Ancak Batılılaşmaya odaklanmış Batı dışı toplumlardaki iktidarlar Batı'nın bu özelliklerini değil, pozitivizm gibi otoriter ve mutlakiyetçi yönünü örnek almış ve yüzyıllarca gelişerek benimsenen toplumsal

değerleri kökten “temizlemeye” çalışmışlardır. Bu temizlik operasyonları, geleneksel öğelerle birlikte toplumdaki dayanışma duygusunu zedelemiş ve özellikle kozmopolit toplumlarda; etnik ayrımcılık ve din-mezhep çatışması gibi yan etkiler göstermiştir. Batılılaşmaya odaklı söz konusu iktidarların baskı ve şiddet yöntemlerini kendi bakış açılarında meşrulaştıran anlayış ise iktidar oldukları toplumların henüz Batı’da uygulanan demokrasi, insan hakları ve sivil toplum düzenine hazır olmadıkları düşüncesidir. Fakat otoriter yöntemlerle demokrasinin, tektipleştirmeye bireysel özgürlüklerin, baskı ve şiddetle sivil toplum anlayışının gerçekleşemeyeceği ön kabulü üzerinden bakıldığında, bu iktidarların ortaya koydukları gerekçelerin bir retorikten ibaret olduğu ve asıl amaçlarının “iktidar” kalmaya endekslendiği söylenebilir.

Batılılaşma politikalarında devleti özne konumuna getiren iktidarların ve özellikle liderlerin başvurduğu kaynaklar çoğunlukla Batı merkezlidir. Bunlar arasında en dikkat çekenlerden biri Machiavelli’nin düşünceleridir. Machiavelli, toplumsal sorunların çözümü için dönemin hükümdarına yazdığı eserde insan psikolojisini analiz etmiş ve iktidarın sürekliliğini sağlamak için çarpıcı tespitlerde bulunmuştur. Örneğin, topluma yeni bir düzen getirmek için bireysel rızadan ziyade kaba kuvvete başvurulmasının başarı oranını artırdığını, toplumsal sorunların çözümünde kanunların kullanılması gerektiğini ancak şiddete dayalı yöntemlerin daha işlevsel olduğunu, kısacası düzeni ve itaati temin etmek için insani erdemler gözetilmeksizin izlenen yöntemlerin daha başarılı sonuçlar doğurabildiğini belirtmiştir (Machiavelli, 1997). Bu tespitlerin, otoriter yönetim anlayışını benimsemiş ve özellikle iktidar olduğu toplumda, tepkiyle karşılanacağı öngörülen yeni bir düzen kurmak isteyen liderlerin başvuru kaynaklarından biri olduğu söylenebilir.

Batılılaşma politikalarının beklendiği gibi ilerlememesi iktidarların otoriter eğilimlerini arttırmaktadır. Bunun sebep olduğu meşruiyet açığı ise toplumdaki milliyetçi ve devletçi hissiyatın beka kaygısı üzerinden beslenmesiyle sağlanmaktadır. Bilinen siyasi tarihte bir çok iktidarın toplumu konsolide etme yöntemi olan ve oldukça işlevsel bulunan beka kaygısı canlılığını koruduğu sürece, iktidarların insan haklarına aykırı uygulamaları meşru görülebilmekte ya da en azından daha kolay sindirilebilmektedir. Daha kötüsü, kanunlarla ve teamüllerle kurumsallaşmaya başlayan bu tür uygulamalar, iktidarların sınırı aşan geçici uygulamaları olmaktan çıkarak meşru yetki alanına dahil edilmektedir. Bu şekilde yaygınlaşan devletçi zihniyeti zirveye taşıyan algı ise devletin her yaptığına bilinmez bir hikmet atfedilmesiyle tamamlanmaktadır. Bu anlayışın, ulus devlet ideolojisinin mimarı olan Rousseau’dan etkilendiği söylenebilir. Rousseau’nun “genel irade” dediği anlayış, toplumun her bireyinin rızasıyla yapıldığı kurgusuna dayanan

toplum sözleşmesinden doğmuştur. Bu irade, toplumu temsil eden “yanılmaz” bir iradedir ve devleti tam bir hakimiyetle yöneterek ortak fayda için çalışır. Bu anlayışı reddeden ve genel iradeyi tanımayanlar üzerinde devletin zorlayıcı gücü meşru kabul edilir (Rousseau, 2012: 17-18).

Batılılaşmanın temel dinamiği milliyetçilik/ulusçuluk akımlarıdır. 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başları oldukça etkili olan ulusçuluk; hem Batı dışı toplumlardaki özellikle Batı’da eğitim almış aydınlar tarafından kendi toplumlarının kurtuluşu olarak görülmüş hem de Batılı emperyalist devletler tarafından bir bölgeyi çevresinden ayırıştırmak konusunda ustaca uyguladıkları “böl ve yönet” anlayışının ana stratejisi olmuş, emperyalist politikalar bağlamında araçsallaştırılmıştır (Kılınçkaya, 2008: 29). Örneğin, ulus devlet anlayışının yerleştirilmek istendiği yerlerden biri olan Mısır ilk olarak Fransızlar, daha sonra İngilizler tarafından işgal edilmiş ve bu işgalci devletler Mısır’ı bölgesel oluşumlardan koparmak için Mısır’daki ulusçuluk anlayışına destek vermiştir. Batı’da eğitim almış Mısırlı aydınlar üzerinden Mısır’da yayılmaya çalışılan Mısır milliyetçiliği ya da Mısırcılık, etnik vurgu taşımayan, coğrafi ve kültürel özellikler taşıyan bir anlayıştır. Batılı devletler açısından burada önemli olan Mısır’ın çevre ülkelerden ayırıştırılmasıdır. Çünkü Batılı güçler açısından Osmanlı’nın eski topraklarında yayılmacı ya da birleştirici bir eğilim kabul edilebilir değildir (Bozbaş, 2016). Batı’nın ayırıştırıcı politikası, Osmanlı bakiyesi Türkiye’nin tek parti dönemindeki dış politika ve ulusçuluk anlayışıyla da örtüşmektedir. Zira Türkiye’deki tek parti iktidarı Türk ulusçuluğunu ülke sınırları ile sınırlandırmış, irredentist olmayan bir yaklaşım göstermiştir.

Osmanlı’nın zayıflamasıyla birlikte ulusçuluk akımı Orta Doğu toplumlarının kimlik arayışına kaynaklık etmiştir. Batı’daki ulusçuluk anlayışının birleştirici unsurları olan etnisite, dil ve toprak faktörleri Orta Doğu toplumlarının ulusçuluk anlayışına yansımakla beraber bu toplumların en önemli unsurlarından biri olan din faktörü de dördüncü bir unsur olarak halk nezdindeki ulusçuluk anlayışına dahil edilmiştir. Buna karşın bürokratik elitler dine araçsal yaklaşmış ve Batı’dan ithal ettikleri seküler milliyetçilik anlayışını topluma empoze etmeye çalışmıştır. Dolayısıyla bu toplumlarda iktidar ile halk arasındaki milliyetçilik anlayışı örtüşmemiş ve sürekli bir gerilim yaşanmıştır. Bu gerilim, Batılı güçlerin Orta Doğu devletlerindeki hakimiyetini, ilişkide oldukları bürokratik elitler üzerinden devam ettirmelerini sağlamıştır (Koç, 2021: 145-147).

Bununla beraber, 19. yüzyıldaki misyonerlik faaliyetleri Batı tipi bir milliyetçilik anlayışının Arap coğrafyasında yayılmasına sebep olmuştur. Bu milliyetçilik anlayışı ilk etapta Arap ulusu bağlamında gerçekleşmiş, Osmanlı

devleti yıkıldıktan sonra ise Batılı devletlerin kendi çıkarlarına uygun şekilde Arap coğrafyasında çizilen ülke sınırları bağlamında Batı'nın da teşviki ile coğrafi özelliklere dayanan bölgesel milliyetçilikler gelişmiştir. Arap coğrafyasında milliyetçilik anlayışı mezhep ayrışmaları ve kabilecilik gibi faktörlerle bazı yerlerde (Suudi Arabistan, Yemen, Libya vb.) zayıf kalırken, tarıma dayalı ekonominin etkin olduğu yerlerde (Mısır, Tunus) güçlenmiştir (Özev, 2010: 124-125).

Batılılaşma Müslüman toplumlarda yaygınlaşırken Batı'dan alınan en tehlikeli kurum laiklik olarak görülmüştür. Arap coğrafyasında “dünyevi, dini olmayan” anlamında “almaniyya” ya da örneğin Mısır'da “almani” terimiyle ifade edilen laiklik, Türkiye’de 1924 yılında Halifeliğin kaldırılıp dine karşı laik bir sistem kurulmasıyla birlikte pejoratif bir boyut kazanmış ve “dinsizlik” olarak etiketlenmiştir (Najjar, 1996: 2-7). İslam tarihinde Batı'daki gibi bir din adamları sınıfı ya da sermayeye müdahale eden bir din kurumu olmaması sebebiyle laiklik anlayışı yaygın şekilde kabul görmemiştir. Dolayısıyla İslam geçmişi olup Batılılaşma politikaları izleyen iktidarlar, laiklik konusunda toplumla aynı fikirde olmamış ve laikliği zorla uygulamaya çalışmıştır (Özev, 2010: 113). Bu tür toplumlarda laiklik konusu siyasi devletçiliğin en önemli karakteristik özelliklerinden birini göstermesi açısından dikkate değerdir. Çünkü siyasi devletçilik, toplumun talep etmediği ve hatta uygulanması halinde rahatsız olacağı bilinen uygulamaların devletin zor gücü kullanılarak topluma dayatılmasıyla kendini göstermektedir.

Batı'daki devlet modeli “aşağıdan yukarıya” doğru temellendirilmiş, Batılılaşma anlayışında ise -modernleşme sürecini kısa sürede aşmak amacıyla “yukarıdan aşağıya” bir modernleştirme yolu izlenmiştir. Batı toplumlarında modernleşme, bireysel özgürlükler temelinde hareket ederek devleti güçlendirmişken; Batılılaşmaya çalışan toplumlardaki modernleşme, bireyi (zorla) özgürleştirme üzerinden hareketle devleti yüceltmıştır. Bu durum Batılı toplumların; ulusçuluk, genel irade, ortak fayda gibi araçsal ve kurgusal gördükleri birtakım siyasi ve soyut ilkelerin, Batılılaşmaya çalışan toplumlarda idealde araçsal olsa da pratikte amaç haline gelmesine ve kurumsallaşmasına sebep olmuştur. Böylece Batılılaşma anlayışı “yüce” devletlerin doğmasına sebep olmuştur. Devletin yüceltilmesi, Batılılaşma seviyesinden memnun olmayan iktidarların otoriterleşmesinin otomatik bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve devletçi zihniyete süreklilik kazandırmıştır. Batılılaşmaya endekslenmiş iktidarlar açısından sistemi ayakta tutmak Batılılaşmanın ön koşulu olmuş ve bunun tek yolu otoriter bir yönetimle sağlanabilmiştir.

İnsan Hakları ve Modernizm

İnsan hakları en yalın haliyle insanın sadece varlığı itibariyle sahip olması gereken hakları ifade etmektedir. Batı merkezli insan hakları yaklaşımına yönelik düşünceler eski çağlardan başlar ve modern dönem kritik bir kırılma noktası kabul edilerek günümüze kadar uzanır. Bunun tarihi arka planında ise doğal hukuk yaklaşımı vardır. Eski çağlarda tüm insanları eşit gören ve doğal hukuktan kaynaklanan evrensel yasalar olduğunu savunan yaklaşım stoa felsefesinde ortaya çıkmıştır (Şenel, 1995: 183). Ancak stoacıların yaklaşımını siyaset düşüncesinden ayırmak gerekir. Çünkü bu dönemdeki siyasal yaklaşımlar, insan haklarını öncelememiştir. Siyaset biliminin en önemli isimlerinden Platon ve Aristo ise devleti mutlak egemen güç olarak görmüş, toplumsal yapıdaki kölelik müessesini olumlu görmüşlerdir. Eski Yunan ya da Roma'ya bakıldığında da devlete karşı korunan bir insan haklarından ya da özgürlüklerden bahsetmek pek mümkün değildir. Dolayısıyla bu dönemin siyaset düşüncesinde insan haklarına olumlu bir katkı sağlandığını, devlete karşı savunulabilecek bir hak anlayışının söz konusu olduğunu söylemek zordur. Ancak stoa düşüncesi siyasal bir teori ortaya koymamakla beraber, insanı merkeze alan evrensel bir yaklaşım göstermiştir. İnsan haklarını öncelleyen stoacılara göre devletin üstünde bir doğal hukuk vardır ve bu hukuk insanları birleştiren, ortaklaştıran, aynı dünyanın eşit vatandaşları kılan bir hukuktur. İnsanların yapması gereken, doğal hukuku aklederek bulmak ve ona tabi olmaktır. Stoacılar bu düşünceleri ile insana sadece insan olmasıyla değer veren en eski yaklaşımlardan biri olarak değerlendirilmiştir (Kapani, 1993: 18-22).

Orta Çağ'da da Batı toplumlarında insan haklarına dair bir bulguya rastlamak zordur. Orta Çağ dini otoritenin hakimiyetinde özgürlüklerin önemslenmediği, kilisenin insanları baskı altına aldığı bir dönemdir (Çüçen, 2011: 38). Yahudiliğin ırkçı bir din anlayışı ortaya koyması ve kendilerini "seçilmişler" olarak görüp diğer insanları ötekileştirmesi, Hristiyanlığın ortaya çıkmasıyla önemli bir darbe yemiştir. Çünkü Hristiyanlık, ilk zamanlarında evrensel bir yaklaşım öngörmüş ve tüm insanlığı yaratıcının eşit kulları kabul etmiştir. Ancak Hristiyanlık devlet katında resmi din olarak kabul edildikten sonra siyasetin güdümüne girmiş ve evrensel olma niteliğini yitirmiştir. Zamanla egemen bir kurum olarak din anlayışını tekeline alan kilise, siyasal ve toplumsal tahakküm kurmaya başlamıştır (Şentürk, 2007: 117-118). Batı'da kilisenin dogmatik tahakkümünün kırılmaya başlaması bir taraftan bilimsel gelişmelerin kilise dogmalarını sarsmasıyla, diğer taraftan Batılı düşünürlerin kiliseye rağmen ortaya koydukları birey merkezli siyasal yaklaşımlarla gerçekleşmiştir. Kilise hakimiyetinin zayıflamasıyla modern siyaset ve birey yaklaşımlarının yükselişe geçmesi aynı

süreçte gerçekleşmiştir. Bu değişim ve dönüşüm Batı toplumlarında bireyin özne konumuna gelmesini sağlamış ve insan haklarına olan ilgi artmıştır.

Batı'da insan hakları doktrini sistemli bir siyasal yaklaşım olarak 17. yüzyılda ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak Orta Çağ'dan farklı olarak seküler bir yaklaşım sergilenmiş, insan hakları yaklaşımı doğa hali ve toplum sözleşmesi varsayımı üzerine inşa edilmiştir. Doğa hali varsayımına göre insan siyasi bir otoritenin olmadığı doğa halinde tam bir özgürlük sahibidir. İnsanlar bu özgürlüğün güvenliğini sağlayabilmek için kendi aralarında bir sözleşme yaparak devleti kurmuştur. Bunun için de özgürlüklerin bir kısmından vazgeçmek zorunda kalmış ancak temel özgürlüklerini muhafaza etmiştir. Devletin görevi bu hakların güvenliğini sağlamaktır (Kapani, 1993: 30-31).

İnsan haklarına ilişkin Batı merkezli gelişimin önemli isimlerinden biri 17. yüzyılın ilk yarısında etkili olan düşünürlerinden Hugo Grotius'tur. Seküler bir yaklaşım ortaya koyan Grotius, doğal hukuk teorisini devletler hukukuyla birlikte ele almış ve doğuştan belli haklara sahip olan insanın bu hakları yaşayabilmesi için koruyucu bir güce ihtiyaç duyduğunu, bunun da ancak devlet otoritesi altında olabileceğini belirtmiştir. Grotius'a göre insanın temel hakkı mülkiyet hakkıdır. Devletin varlığının gerekçesi de doğrudan mülkiyetin korunması gerekliliğine bağlıdır. Ayrıca Grotius, hayat ve beden hakkını da mülkiyet anlayışına dahil etmiştir. Buna göre insanın hayatı ve bedeni kendi mülkiyettir ve insan bunlar üzerinde mutlak anlamda tasarruf sahibidir. Buna göre insanlar hayatlarını ve bedenlerini kendi malları gibi devredebilir ya da satabilir (Çağıl, 2011: 93-94). Grotius'un yaklaşımı, metafizik unsurlar üzerinden ortaya koyulan hak anlayışının değişmeye başladığını göstermiş ve insanın sadece kendi aklını ve eğilimlerini referans alarak yaşaması gerektiğini savunan düşüncelerden biri olmuştur.

17. yüzyıldaki en önemli isimlerden biri de John Locke'tur. Locke, birey merkezli siyasal teori olan liberalizmin en önemli ismi olarak gösterilmekte ve ortaya koyduğu prensiplerle insan hakları alanında otorite kabul edilmiştir. Locke, doğa hali varsayımıyla ortaya koyduğu siyasal teorisinde insanı merkeze almış ve insanların, hiçbir siyasi otoritenin olmadığı doğa halinde özgürlüklerine sahip olduğunu ileri sürmüştür. Locke'a göre insan doğuştan üç temel hakka sahiptir. Bunlar hayat, hürriyet ve mülkiyettir. İnsanlar haklarının güvenliğini sağlamak ve tek başlarına çözemeyecekleri sorunları çözebilmek için aralarında yaptıkları bir sözleşme ile devleti kurmuştur. Dolayısıyla, eğer bir devlete itaat edilecekse bu devlet insanların hali hazırda sahip olduğu hakları korumakla görevli olmalıdır. Devlet, sınırlarını aşmamalı ve kuruluş amacından uzaklaşmamalıdır. Sınırı aşan ve koruması gereken

hakları ihlal eden devlet meşruiyetini kaybeder. Zira böyle bir devlete karşı ayaklanmak meşrudur (Locke, 2012).

Devlet yönetiminin, temelde yasama ve yürütme şeklinde ayrı erkler tarafından yerine getirilmesi gerektiğini belirten Locke (2012: 95-97), iktidarların kendi içinde denge mekanizmasına sahip olması gerektiğine işaret etmiştir. Erkler ayrımı sayesinde insan haklarının güvenliğini sağlamakla görevli iktidarın bütün gücü tek elde toplayarak tahakküme meyletme ihtimalinin engellenmesi öngörülmüştür. Locke'un erkler ayrımı yaklaşımını geliştiren düşünür ise Montesquieu'dür. Montesquieu yasama, yürütme ve yargı şeklinde gücün bölünmesi gerektiğini savunmuştur. Böylece gücün tek elde toplandığı istibdat yönetimleri, özgürlükleri engelleyemeyecektir. Toplumun her bireyine yasama yetkisi veren Montesquieu, yasama sürecinde yaşanabilecek zorluklar sebebiyle bu görevin halkın temsilcileri tarafından yerine getirilmesi gerektiğini belirtir. İnsanların hak ve özgürlüklerinin kullanılması için gerek duyulan güvenliği sağlamak bu şekilde mümkün olabilecektir (Montesquieu, 2014: 170-174).

Diğer taraftan 18. yüzyılın önemli isimlerinden olan Rousseau, özgürlük ve eşitlik üzerine düşünceleriyle modern Batı dünyasını derinden etkilemiştir. Ancak ortaya koyduğu "genel irade" kavramı ile ulus-devlet anlayışına felsefi temel kazandıran Rousseau, insan haklarına katkısı bakımından tartışmalı bir isimdir. Her ne kadar fikirleriyle ihtilal ruhunu ayağa kaldıran bir düşünür olsa da, öngörmüş olduğu "herkesin bütün haklarını topluma devretmesi" anlayışı; insanları, bireysel özgürlüklerinden vazgeçirerek kolektif özgürlüğe ittiği, bireyi toplumsal eğilime mecbur kıldığı ve özgürlüğe ulaşmak için çıkılan yolda totalitarizme kapı aralandığı (Çağıl, 2011: 104), oy çokluğunu karar alma süreçlerinin belirleyicisi olarak görmesi ise çoğunlukçu anlayışı güçlendirdiği yönünde eleştirilmektedir (Uygun, 2014: 245).

İnsan hakları konusunda en önemli kavramın adalet olduğu söylenebilir. Zira insan hakları adalet arayışına dayanır ve tarifi zordur. Her toplum "hak edilene ulaşmak" temelinde kendi hak arayışına uygun bir adalet tanımı yapabilir. Adalet kavramını tanımlamak için adaletin ne olmadığından harekete eden yaklaşımlar da vardır. Örneğin Kuçuradi, adalet kavramını adaletsiz durumlardan yola çıkarak tanımlamaya çalışmıştır. Buna göre adaletsizlik durumu üç farklı düzeyde ortaya çıkmaktadır. Bunlar; bireyler arası adaletsizlik, ülke içerisinde siyasi otorite tarafından yapılan ya da siyasi otoritenin sessiz kalarak sebep olduğu adaletsizlik ve dünya çapında gruplara yönelik adaletsizliklerdir. Dolayısıyla adaletsizlik; kişilerin ve/veya grupların insani haklarının direkt ya da dolaylı şekilde çiğnenmesidir. Bu bağlamda Kuçuradi'ye göre

adalet; “kişilerin temel ve diğer haklarının korunmasının talebi ve mevcut koşullarda gereklerinin, sürekli olarak, ülkeler ve dünya düzeyinde gerçekleştirilmesi talebidir.” (Kuçuradi, 2011: 31-34)

İnsan hakları devlet tarafından bahşedilmediği gibi bu hakları devlete karşı korumak gerektiğinden, devletin sınırlandırılması gerektiği yönünde yaygın bir kanaat vardır. Devletin sınırlandırılmasına ilişkin görüşler düşünce tarihi boyunca işlenmiş ve çeşitli yaklaşımlarla geliştirilmiştir (Çağıl, 2011: 76-77). Bu gelişim sürecinde, insanların öncelikle malını ve canını korumak göreviyle meşruiyet kazanan devlete devrettiği gücün kendi aleyhine dönmemesi için ortaya çıkan düşünceler “sınırlı devlet” olarak kavramlaşan bir yaklaşımı ortaya çıkarmıştır. Sınırlı devlet anlayışında devlet kendisine yüklenen özellikle güvenlik ve yargı konularındaki görevleri yerine getirmek için vardır ve bu görevleri bireysel hak ve özgürlükleri korumak amacıyla yerine getirmelidir.

Sınırlı devlet anlayışının önemli araçlarından biri anayasal çalışmalardır. Değiştirilmesi diğer yasalardan daha zor şartlara bağlanan anayasalarla temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınabileceği düşünülmüştür. Böylece modern dönemde yaygınlaşan anayasa çalışmaları insan haklarının güvenceye alınması için en önemli araçlardan biri haline gelmiştir. Halkın rızası ve tasarrufuyla ortaya koyulan bir yasa metni olan anayasalar, siyasal iktidarları dizginleyen ve insan hakları kalkanı gibi görülen en önemli gelişmelerden olmuştur. İktidarların, belirlenmiş bir anayasaya tabi şekilde belirli olan süre, yetki ve sınırlar çerçevesinde çalışması öngörülmüştür (Paine, 1998: 60). Anayasal gelişmelerdeki önemli bir nokta, anayasa hükümlerinin hem bireyler arasında hem de birey devlet ilişkisi anlamında hak ihlallerini engellemesi gerektiğidir. Burada devreye vazgeçilmez hakları sınırlayıcı ilkeler girmektedir. Suiistimallerin engellenmesi için hangi hallerde kişi özgürlüğünün ve dokunulmazlığının kısıtlanabileceği yoruma mahal vermeyecek şekilde ve olabildiğince sınırlı tutulmalıdır. Öngörülemeyecek haller için de nitelikli çoğunluk gerektirecek karar alma süreçlerine başvurmak gerekir. Bu ve benzeri tedbirler tarih boyu ihlal edilen insan haklarının güvenceye alınması için önemlidir. Tarihi tecrübeler, bireysel özgürlüklerin bir kişinin ya da yönetici grubun inisiyatifine bırakılmasının çoğunlukla kötü sonuçlar doğurduğunu göstermiştir.

Bununla beraber, insan haklarının güvenliğini sağlamak için birey ile devlet arasındaki kanalların açık olması gerekir. Bunu sağlayan en iyi yollardan biri sivil toplum anlayışının yaygın ve aktif olmasıdır. Sivil toplumun canlılığı, devletin, varlık sebebi doğrultusunda hareket etmesini gerektirir. Sivil toplumun hayat bulabilmesi ve sürekliliği için insan hakları konusunda devlet otoritesine bir takım görevler düşmektedir. Erdoğan’a göre devlete düşen üç

temel görev vardır. Bunlar; insan haklarını tanıma, karışmama ve korumayı içerir. Buna göre devlet; anayasasıyla, uygulamalarıyla ve sistemi ile insan haklarını resmen tanımalı; hukuka dayalı ve iyi niyetli istisnai durumlar dışında bu hakların kullanımına karışmamalı; son olarak, insan haklarını her türlü kişi ve grubun saldırısına karşı korumalıdır (Erdoğan, 2001: 125-126).

Sivil toplum anlayışında devlet bir amaç değil, topluma hizmet eden bir araç olarak görülmelidir. Devletin amaç haline gelmesi, insanları nesne konumuna indirgemekte ve devletin ideolojik uygulamalarına alan açılmaktadır. Sivil toplum anlayışı birey ile devlet arasında köprü vazifesi görmekte, bu sayede siyasal iktidarları toplumun sorunlarına yakın tutmaktadır. Tabii sivil topluma yönelik bir anlayışın gelişebilmesi için bireyi devlet tahakkümünden koruyan bir bilincin toplumda yaygınlaşması gerekir. Bu anlamda sivil topluma nefes aldırın en önemli unsurlardan biri demokratik kültür olarak gösterilebilir. Demokrasi; bireysel ve toplumsal taleplerin, iktidara özgürce ve eleştirel bir şekilde iletilmesine, yönetimin de bu iletilerden yola çıkarak daha faydalı politikalar üretmesine imkân sağlayan en verimli sistemlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla demokrasi ve sivil toplum anlayışı, birbirini besleyen ve destekleyen unsurlardır. Bu ilişkinin canlı olduğu toplumlarda insan hakları öncelikli hale gelmekte ve siyasal iktidarların tahakküm üreten eğilimleri engellenmektedir.

Batı'da insan haklarına ilişkin değişim, yazılı bildirgelere ve sözleşmelere de yansımıştır. Bu konuda en eski yazılı belge olarak siyasal iktidarın yetkilerini sınırlayan 1215 yılındaki Magna Carta Libertatum (İngiliz Büyük Şartı) gösterilmektedir. Daha sonra 17. ve 18. yüzyıldaki bildirge ve sözleşmeler insan haklarına ilişkin önemli gelişmeler olarak kabul edilmiştir. Bunların en önemlilerinden biri anayasal anlamda ilk düzenleme olarak kabul edilen 1776 tarihli Virginia Haklar Bildirgesidir. 1789 tarihli Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi ise ulusal insan hakları özelinde en önemli gelişmelerden biridir. Bu gelişmelerle birlikte Batı toplumlarında hayat, eğitim, sağlık, fikrini beyan etme, din ve vicdan özgürlüğü gibi temel insan hakları gelişmeye başlamıştır. Yakın tarihte ise insan haklarının bir devletin iç işlerini aşan boyutlarının olduğu yönünde bir kanaat oluşmuş ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra tüm dünyada uyulması beklenen 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ilan edilmiştir (Çüçen, 2003: 31-32). Bu bildirge Birleşmiş Milletler üyesi devletler için zorunlu bir yaptırım sağlamasa da bu tarihten sonra üretilen sözleşmelere, anayasalara ve diğer hukuki mevzuatlara standart oluşturmasıyla önemini korumuştur (Tezcan ve diğerleri, 2011: 41-42).

Öte yandan 20. yüzyıla girilirken insan haklarının evrensel nitelikler üzerinden tanımlanmasına dair Batı merkezli sözleşmelere/bildirgelere rağmen 20. yüzyılın ilk yarısı “Dünya Savaşı” olarak adlandırılan iki büyük yıkımla insan haklarının ayaklar altına alındığına şahit olmuştur. On milyonlarca insan öldürülmüş ya da yerlerinden edilmiştir. Bu savaşlardaki “dünya” vurgusu Batı toplumlarının tüm insanlığı domine eden siyasi ve ekonomik yaklaşımını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Oysa bu savaşlar Batılı devletlerin merkezde yer aldığı savaşlardır ve fiilen bütün dünyayı kapsamamasına rağmen bu şekilde anılmıştır. Bu nitelemenin kabul görmesi, Batı merkezci bir dünya algısının ne derece başarılı olduğunu göstermiştir. İnsanlık tarihinin bilinen en büyük yıkımlarından olan bu savaşlara rağmen Batı dışı toplumlar insana değer vermenin teorik ve pratik karşılığını Batı’da aramaya devam etmiştir.

Özetle, ortaya koyulan insani çabalar, her dönemin ve zihniyetin kendi bakış açısına göre oluşturduğu insan hakları anlayışını tesis etmeye, bu sayede toplumsal düzeni ve siyasal istikrarı korumaya yönelik gerçekleştirilmiştir. Freeman (2008: 84), insan haklarının öncelikle siyasal bir kavram olduğunu belirterek bunu iktidarla ilişkilendirilmekte ve bu kavramı “meşru hükümet teorisinin temeli” olarak ele almaktadır. Bununla birlikte bütün siyasal faaliyetlerin insan haklarına ilişkin olduğu söylenebilir. Siyasal ideolojiler haklardan yola çıkarak insan haklarının en ideal şekilde hangi düzen ya da “düzensizlik” ile sağlanabileceği üzerinden argüman üretmektedir. Baskıcı iktidarlar ancak otoriter bir düzende bunun temin edilebileceğini savunurken, demokratik yönetimler insan haklarını birey merkezli bir düşünüş üzerinden ele almaktadır.

Tek Parti Döneminde Siyasi Devletçilik ve İnsan Hakları

Türkiye Cumhuriyeti, paylaşılan bir imparatorluğun bakiyesi olarak kurulmuş ve kurucu kadronun Batı merkezli dünya görüşü üzerinden yeniden inşa edilmek istenmiştir. Kurucu kadro yeniden inşa sürecini Batılılaşma ümidiyle ve Batı merkezli otoriter nitelikli ideolojik yöntemlerle gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu ideolojik yöntemler seküler milliyetçiliğe dayanan Batılılaşma şeklinde belirginleşerek pozitivist bir anlayıştan beslenmiştir. Bu anlayış, kendine özgü bir doktrin içermese de Batı merkezli ideolojilerle şekillenen eklektik bir yaklaşımın ürünü olan ve cumhuriyetin kurucu kadrosunun lideri Mustafa Kemal’den esinlenerek türetilen Kemalizmdir. Bu anlamda Türkiye’nin cumhuriyet döneminde inşa edilen devletçilik anlayışını tek parti dönemindeki Kemalist politikalarda aramak gerekir.

Kemalist kadroyu Batılılaşmaya yönelten en önemli sebeplerden biri, iktidarın gözünde; Türkiye toplumunun Osmanlı döneminde istibdat anlayışıyla

yönetilmesi ve bu durumun birçok alanda özgürlükleri engellemesidir. Bir diğer önemli sebep ise istibdat yönetimine meşruiyet üreten toplumsal kültürdür. Bunun için Batı tarzı kurumlar tesis edilmiş, günlük hayatın dinamiklerinden olan alfabe, rakamlar, takvim vb. birçok unsur Batı'daki karşılığıyla ikame edilmiştir. İktidarın diğer çalışma sahası ise toplumun kendisidir. Toplumsal bilinci Batılı olanla ikame etmek için sekülerleştirme çalışmalarıyla dini yönü bulunan bütün unsurlar dinden arındırılmaya çalışılmıştır. Kemalist iktidarın bu politikaları toplumla uzlaşıya dayanan bir süreç üzerinden ilerlemediği için iktidarla toplum arasında derin ayrılıklar gerçekleşmiş ve iktidar bu durumu fark ettikçe yönetim anlayışındaki otoriterliğin şiddetini arttırmıştır.

Modernleşme, Avrupa'da yaşanan köklü değişim sürecinin Batı dışı toplumlarda gerçekleştirilmesi adına yaşanan, gelenek ile karşıtlık içinde yürüten bir süreci ifade etmiştir (Sarıbay, 2014: 277). Türkiye'deki modernleşme politikaları da genel olarak bu düzlemde başlamıştır. Buradaki "gelenek" sadece siyasal olanı değil, toplumun en önemli dinamikleri olan İslami kültürü ve kozmopolit yapıyı da içermiştir. Dolayısıyla Türkiye'de yaşanan modernlik tecrübesi "modernleştirme" şeklinde gerçekleşmiştir. Modernleşme Batı'nın kendi dinamikleri ile yaşadığı, topluma dayanan, en önemli aktörün birey olduğu evrimsel bir dönüşüm sürecini ifade ederken; modernleştirme, Batı dışı toplumların Batı'da yaşanan bu değişimi kendi toplumlarına, devletin zor gücünü kullanarak tepeden inme bir şekilde kısa sürede yerleştirme çabasını ifade etmektedir. Modernleştirme anlayışı doğal olarak "doğruyu bilen" bir yönetici seçkinler sınıfı doğurmakta ve bu düzende otoriter ve/veya totaliter bir yönetim anlayışı zorunlu olarak ortaya çıkmaktadır (Çetin, 2007: 201-203).

Tek parti dönemindeki cumhuriyet rejimi kuramsal açıdan halkı temsil eden millet meclisinin, yani yasamanın üstünlüğüne dayansa da, sistem tek parti tarafından domine edilmiştir. İktidar, kendisini hem milletle hem de devletle bir tutarak bütün gücü elinde tutmuştur (Karpat, 2010: 375). Tek parti döneminde halk, Mustafa Kemal tarafından henüz iktidara yön verebilecek yeterlilikte ve istekte görülmemiştir. Dolayısıyla devlet "kalabalıkların peşinden sürüklenmeyecek" ve rasyonel akli temsil edecektir. Bu akıl "yukarıdan aşağıya" doğru yapacağı reformlarla halktaki potansiyeli ortaya çıkaracak ve çağdaş medeniyet seviyesine ulaşılacaktır (Heper, 2006: 91-97). Bu anlamda Kemalist kadro topluma yukarıdan bakan bir yönetim anlayışından yola çıkmış ve Mustafa Kemal yönetici kadronun gözünde genel iradenin/devlet aklının cisimleşmiş hali olmuştur.

Kemalist kadro Batılılaşmaya yönelik politikalarını cumhuriyet kurulduktan sonra devreye sokmuş ve milli mücadele döneminde demokratik

niteliklere sahip olduğu bilinen¹ birinci meclisteki muhalif sesleri ve diğer muhalefet kabiliyeti olan toplumsal dinamikleri susturmakta gecikmemiştir. Bu amaçla çıkarılan Takrir-i Sükun Kanunu² iktidara “mutlak bir güç vermiş” (Kadioğlu, 1999: 46), her türlü muhalefeti susturmanın ve cezalandırmanın yasal ama “hukuksuz” aracı olmuş ve dört yıl kadar yürürlükte kalmıştır. Bu yasayla sivil toplum unsurları yasaklanmış, iktidarın uygulamalarına direnenler istiklal mahkemelerinde cezalandırılmıştır. Keyder’e (2014: 110) göre 1929 yılına gelindiğinde bürokrat sınıf içerisinde muhalif ya da rakip olarak ortaya çıkabilecekler dahil olmak üzere görünür bir muhalefet unsuru bırakılmamış ve tek parti rejimi neredeyse oturtulmuştur.

Modernleşme yaklaşımlarına göre devletin sürekliliğinin yanında en önemli unsurlardan biri ekonomik kalkınmadır. Bunu yapacak olan baş aktör ise devletin kendisidir. Türkiye de cumhuriyet rejimi ile birlikte ekonomik kalkınmaya önem vermiş ve devletçilik ilkesini işleterek bunu göstermiştir (Beriş, 2009: 14). Buna rağmen cumhuriyetin 1920’li yılları devletin özel teşebbüs lehine politikaları sebebiyle “liberal” olarak adlandırılmaktadır. Ancak liberal ekonominin, devletin sadece özel teşebbüse değil ekonominin her alanında müdahalesini asgariye indirmesini öngördüğü düşünüldüğünde, ayrıca buna 1920’li yıllardaki tekelleri ve devletin -demiryolu ihalelerindeki gibi- bazı şirketlere ayrıcalık tanınması eklendiğinde, bu dönemin liberal ekonomiye dayandığını iddia etmek zorlaşmaktadır (Boratav, 2006: 29-30).

Diğer taraftan tek parti iktidarı siyaseti de tekeline almıştır. Mustafa Kemal muhalefetsiz ilerleyen hükümet faaliyetlerinin canlanması, ekonomik sorunlarda hükümete yardımcı olması ve politikaları denetlemesi için bir parti kurulmasını istemiştir (Zürcher, 2000: 260). Bu amaçla görevlendirdiği Fethi Okyar başkanlığında liberal bir programla Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) 1930 yılında kurulmuş, ancak bu partinin kuruluş amacını gerçekleştirme pek mümkün olmamıştır. SCF, iktidar açısından, halktan beklenmedik bir ilgi görerek kuruluş amacından uzaklaşmış ve Kemalizmi korumak adına (İnalçık, 2016: 66) kapatılmıştır. Üç ay gibi kısa bir ömrü olan SCF’nin halktan yoğun ilgi görmesi sebebiyle, inkılapların benimsenmediğine ilişkin bir kanaat oluşmuştur. Bu durum, zaman zaman totaliter özellikler gösteren bir yönetim anlayışının tetikleyicisi olmuş, ekonomik ve siyasi alanda devletçi zihniyeti güçlendirmiştir.

SCF’nin kapandığı gün olan 17 Kasım 1930’da Mustafa Kemal yurt gezisine çıkmıştır. Bu gezide özellikle SCF’nin belediye seçimlerinde kazandığı bazı

1 Kemal Karpat, Türk demokrasi tarihini incelediği eserinde birinci meclisin “demokrasinin ruhunu” yansıttığını vurgulamaktadır (Karpat, 2010: 50).

2 TBMM, 1925, Kanun no: 578.

illeri de ziyaret ederek durum tespiti yapmıştır (Uzun, 2016: 278). SCF olayının halkın iktidardan memnuniyetsizliğini açığa çıkarmasının sebep olduğu rahatsızlık ve ekonomik sorunlara çözüm bulma sebebiyle yapıldığı anlaşılan yurt gezisi (Keser, 1993: 93) devam ederken, Mustafa Kemal İzmir’de yaptığı bir konuşmada, halkın devletçi olduğunu ve devletten beklenti içerisinde olduğunu, hükümetin de bu paralelde ilerleyeceğini ifade etmiştir;

“Fırkamızın takip ettiği program, bir istikametten tamamiyle demokratik, halkçı bir program olmakla beraber iktisadi nokta-i nazardan devletçidir. Bu itibarla fırkamıza müstenit olan hükümet-i cumhuriyenin her nokta-i nazardan vatandaşın hayatiyle, istikbaliyle ve refahiyle alâkadar olması tabiidir. Halkımız tab’an devletçidir ki, her türlü ihtiyacı devletten talep etmek için kendisinde bir hak görüyor. Bu itibarla milletimiz tabayii ile fırkamızın programında tamamiyle bir mutabakat vardır. Bu istikametten yürüyeceğiz.” (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II, 1997: 295).

1930 yılı itibariyle devletçilik teriminin yoğun şekilde iktidarın söylemlerine girmesi ve iktidarın devletçilik savunusu, kısa süreli dahi olsa SCF’nin liberal çizgide yaptığı muhalefetin bir sonucu olarak görünmektedir (Keser, 1993: 94; Boratav, 2006: 60). Özgür ve demokratik bir yapı kurmayı hedeflediğini iddia eden Kemalist iktidar, vadettiği bu yapıdan uzaklaştığı gösteren adımlar atmaktan çekinmemiş ve fiili olarak uyguladığı devletçiliğin ilk resmi ifadesini CHP’nin 1931 yılındaki üçüncü büyük kongresinde ortaya koymuştur (Beriş, 2009: 113);

“Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettiği işlerde -bilhassa iktisadi sahada- devleti fiilen alakadar etmek mühim esaslarımızdandır.” (TBMM, 1931: 28).

Parti programında devletçilik anlayışı toplumun faydasını gözetir şekilde lanse edilmiştir. Buradaki devletçilik tarifinde “milletin umumi ve yüksek menfaatleri”nin neleri kapsadığı tartışmalıdır. İktidarın dünya görüşüne dayanarak belirlendiği görülen bu menfaatlerin tespiti “genel irade”nin tasarrufuna verilmiştir.

Aynı zamanda, 1931 yılındaki kongrede CHP’nin ana ilkeleri olan cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılapçılık resmiyet kazanmıştır. Kadioğlu’na göre bu kongreyle “Kemalist ideoloji ilan edilmiştir”. Daha sonra anayasaya eklenecek bu ilkeler arasında demokrasinin olmamasına dikkat çeken Kadioğlu, bu durumun sebebi olarak -Avrupa’daki antidemokratik eğilimlerin etkisini vurgulamakla beraber- demokratik bir yaklaşımın Kemalist seçkinlerin hedeflerine uygun olmamasını işaret etmiştir. Ayrıca Fransız jakobenliğiyle inşa edilen bir rejim söz konusudur. Dolayısıyla gerektiğinde muhalefeti (SCF) bile kendi kuran Kemalist tek parti iktidarının inşa ettiği “Cumhuriyet demokratik değildir” (Kadioğlu, 1999: 46-48).

Öte yandan, 1930'lu yıllarda Avrupa'da otoriter yönetimler yaygınlaşmıştır. Liberalizmin sunduğu siyasal ve ekonomik sistem gözden düşmüş, ulusal birlik vurgusuyla İtalya'daki faşizm ve Almanya'daki Nazizm daha popüler hale gelmiştir (Lewis, 2007: 56). Tek parti yönetimi Batı'daki totaliter yönetimleri de örnek alarak tahakküm anlayışını güçlendirmiştir (Karpat, 2010: 159). Ayrıca devletin ekonomideki ağırlığı 1930'lu yıllarda artmış ve serbest teşebbüsün hareket alanı oldukça daraltılmıştır. 1935 yılında yapılan CHP dördüncü büyük kurultayında kabul edilen ve tek parti dönemi boyunca özel teşebbüsü en çok kısıtlayan devletçilik tarifinde (Uzun, 2016: 299-300), 1931 yılı parti programındaki yaklaşıma ek olarak; devletin ulusal çıkar bağlamında istediği her işe girebileceği ve hatta o alanda faaliyet gösteren özel teşebbüslere (devletin belirleyeceği ücret karşılığında) el koyabileceği kararlaştırılmıştır;

“Devletin, filiğ olarak, hangi ekonomik işleri yapacağını belirtilmesi ulusun genel ve yüksek asığlarına bağılıdır. Bu lüzum üzerine, devletin, filiğ olarak, kendi yapmağa karar verdiğı iş, eğer, özel bir girişit elinde bulunuyorsa, onun alınması her defasında özgü bir kanun çıkarmağa bağılıdır. Bu kanunda özel girişitin uğrayacağı zararın, devlet tarafından ödem şekli gösterilecektir. Bu zarar oranlanırken, gelecekteki kazanç ihtimalleri hesaba katılmaz.” (CHP, 1935: 10-11).

Tek parti döneminde devletçilik resmi olarak tanımlanmakla beraber sınırları belirsiz olduğu için eleştirilmiştir (Uzun, 2016: 295). Bu yaklaşımın bilinçli bir tercih olduğunu söylemek mümkündür, zira tek parti iktidarı pragmatik bir yönetim tarzına sahiptir ve bunun “verimli” olabilmesi için tanımların esnek, sınırlarının silik olması kendi mantığı içerisinde tutarlı görünmektedir.

Diğer taraftan tek parti döneminde uygulanan ekonomik devletçilik, dönemin hem ülke içindeki hem de çevre coğrafyadaki şartlar bağlamında, zorunlu bir politika gibi görülebilmektedir. Ancak Türkiye bağlamında Kemalizmin bu ilkesi tek parti dönemi için salt ekonomik bir ilke olmayıp sosyal, kültürel ve diğer alanlardaki uygulamalara yansımıştır (Eroğlu, 1988: 834; Beriş, 2009: 19). Bunu gösteren en önemli göstergeler ekonomik anlamda uygulanan devletçiliğin, siyasal amaçlar içermesidir. 1942 yılında çıkarılan 4305 sayılı Varlık Vergisi Hakkında Kanun bunun en açık göstergelerinden biridir. Bu vergilendirme kanunu, ekonomik sorunlara çözüm arayışının bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve “servet ve kazanç sahiplerinden” vergi toplanmasını öngörmüştür. Kanuna göre on beş gün içerisinde borcunu ödemeyenlere haciz veya faiz işlemleri uygulanacak, bir ay içerisinde vergisini ödemeyenler ise askeri olmayan umuma ait işlerde çalıştırılacak ve bu çalışma karşılığında ödenecek ücretlerin yarısı borçlarından düşülecektir (Md. 12). Ayrıca öngörülen bu cezalara karşı dava açılması yasaklanmıştır (Md. 13) (Resmi Gazete, 1942: 5255). Kanunda vergi matrahlarının nasıl belirleneceği hususu açıklanmamıştır. Uygulamada ise vergi matrahlarının belirlenmesindeki

ölçüt vergi mükelleflerinin “dini ve milleti” olmuştur. Sonradan ortaya çıkan bilgilere göre vergi mükellefleri, M (Müslümanlar) ve G (gayrimüslimler) diye ayrı listelerle hazırlanmış, daha sonra bu listelerin sayıları artmıştır. Gayrimüslimlerden on kata kadar daha fazla istenen vergi miktarları ödene-memiş ve pek çok tutuklamalar, hacizler yaşanmıştır (Lewis, 1993: 296-297). Bu kanun sayesinde elde edilecek gelire ekonomik sıkıntıların giderilmesi amaçlanmış görünmektedir. Ancak tek parti yönetiminin çoğu politikasında olduğu gibi burada da resmi ideolojik anlamda ek hedefler söz konusu olmuştur. Özellikle 1920’li yıllardan başlayan milli bir burjuvazi oluşturma hedefi bu dönemde de iktidarın gündeminde olmuştur. Beriş’e göre varlık vergisi, milli burjuvazi yaratma politikasının bir sonucudur. Bu vergi bütün işadamlarına yönelik çıkarılmış ancak Türk işadamları kayırılmıştır (Beriş, 2009: 167). Sonuç olarak, bu kanun, bir taraftan adil olmayan uygulamasıyla ekonomik sıkıntıları gidermek isterken, diğer taraftan ticaret ehlini Türkleştirmeyi amaçlayan, çok amaçlı bir resmi ideoloji hukuku örneği sergilemiş, insan hakları ilkesinin evrensel niteliklerine aykırı uygulamalara sebep olmuştur.

Tek parti döneminde inşa edilen devletçi zihniyet, ortak çıkarı ön planda tuttuğunu iddia etmiş ancak ideolojik yaklaşımıyla ortak çıkardan ziyade iktidar seçkinlerinin imtiyaz alanlarını korumaya almıştır. İktidar seçkinleri elde ettikleri imtiyazların sürekliliğini sağlamak için ideolojik ve doğal olarak devletçi yönetim anlayışına destek vermiştir. Bu durum aşkın bir devlet anlayışı üretmiş ve süreç içerisinde devletçiliği kurumsallaştırmıştır. Heper, aşkın devleti; “genel çıkarın göz ardı edilmesini önlemek isterken özel çıkarlara pek yaşam alanı bırakmayan” devlet şeklinde tarif etmektedir (Heper, 2012: 9). Özel çıkarın gözetilemediği bir düzende insan haklarının korunup gözetildiği bir yönetim anlayışından bahsetmek de mümkün görünmemektedir.

Tek parti döneminde inşa edilen devletçilik anlayışının beslendiği en önemli kaynak ise seküler milliyetçilik anlayışıdır. Milliyetçiliğin devlet ideolojisi olmasının bir yansıması olan ırkçılık (Yayla, 2008: 48) eğilimleri, özellikle 1930’lu yıllarda belirginleşmiştir. Kemalizmin ırkçı eğilimlerinden en olumsuz etkilenen toplum kesimlerinden biri Kürtlerdir. Kürtlerle ilgili meselenin özünde cumhuriyetin ulus devlet yaklaşımı üzerine kurulması vardır. Ulus devlet politikaları sebebiyle Kürtler kimliklerinin tanınmasına imkân verebilecek siyasal atmosferi bulamamıştır. Tek parti döneminde Türklüğün hakim unsur olmasıyla yetinilmemiş, “sadece Türklerin olduğu” bir ulus devlet yapısı hedeflenmiştir (Yeğen, 2006: 124-125). Kemalist yaklaşımın ilk yıllarında Türkleştirme odaklı Türklük vurgusu 1930 sonrası dönemde bir çeşit ırkçılığa varabilen etnosentrik yönelimiyle, bütün medeniyetleri Türklük üzerinden değerlendirmeye çalışan Türk Tarih Tezi ve bütün

dillerin Türkçeden türediğini savunan Güneş Dil Teorisi gibi bilimsel temeli olmayan megalomani ataklarına sebep olmuştur.

Bunun yanında, Kemalist iktidar devletçi yönetimini anayasal seviyede meşrulaştırmaya çalışmıştır. 1924 Anayasasında bir taraftan Kemalizm resmileştirilmiş (Md. 2) diğer taraftan temel insan haklarına ilişkin maddeler -Türklük vurgusu üzerinden- (Md. 68-83) sıralanmıştır. Esas anlamda “anayasanın amacı, yönetenlerin muhtemel tecavüzcülerine karşı halkın hukukunu korumaktır” (Erdoğan, 2001: 3). Kemalist iktidarın şekillendirdiği anayasa ise temel hak ve özgürlüklerin evrensel ilkelerine uygun olmayan özellikler göstermiştir. Kemalist ilkelerin 1937 yılında anayasaya eklenmesi bunun açık bir göstergesidir. 1924 Anayasasında egemenliğin millete ait olduğu (Md. 3) belirtilmiş ancak iktidarın uygulamaları farklı olmuştur. Tek parti döneminde demokratik niteliklerle bağdaşmayan siyasi seçimler egemenliğin fiili sahibinin millet olmadığını göstermiştir. Yayla'nın (2008: 53) da dikkat çektiği gibi Kemalistler egemenlik derken milletin egemenliğinden değil tahakkümcü bir azınlığın egemenliğinden bahsetmektedir. Dolayısıyla -egemenlik teorisinin insan hakları açısından tartışmalı boyutları³ bir tarafa- tek parti döneminde egemenlik millete verilmemiş ve Kemalist iktidar, tek parti döneminde kurduğu iktidar kültürüyle, çok partili döneme anayasal değil, “anayasalı” bir ideolojik yönetim geleneği bırakmıştır.

Milli mücadele döneminde Makyavelist bir tutumla saltanat ve din yanlısı bir tutum sergilediği görülen Mustafa Kemal Paşa, iktidardaki hakimiyeti güçlendikçe milli mücadele dönemindeki söylemlerinin aksine inkılaplar gerçekleştirmiştir (Yıldız, 2004: 297). Söylem eylem farklılığı cumhuriyet döneminde görülmektedir. Atatürk'e göre: “Türkiye Cumhuriyeti demokrasi esasına dayalı bir devlettir. Demokrasi ise, esas anlamıyla, siyasi niteliktedir, düşünseldir, bireyseldir, eşitlik severdir.” (Atatürk, 2008: 80). Ancak bu söylemler uygulamada karşılık bulmamıştır. İki kez gerçekleşen çok partili sistem deneyiminde, halkın yeni kurulan partilere yoğun ilgi göstermesi iktidarı rahatsız etmiş ve iki denemede de kurulan partiler kısa sürede çeşitli sebeplerle kapat(tır)ılmıştır. Dolayısıyla, toplumun istediği demokrasi, rejimin istediği demokrasi şeklinin sınırlarını aşar nitelikte olduğu için gücü elinde tutan tek parti yönetimi antidemokratik yapısını devam ettirmiştir. Başka bir deyişle Atatürk'ün, rejime sadık bir demokrasi şekli istediği söylenebilir. Bu durumun doğal etkisi ise bireysel hak ve özgürlükleri kısıtlamak olmuştur.

3 Egemenliğin hukuka dayanmadığı ve mutlak anlamda millete bırakıldığı bir sistemde insan haklarından bahsetmek oldukça güçtür. Bu bakımdan egemenliğin kayıtsız şartsız millete verildiği vurgulanan bir metnin anayasal olarak insan haklarını öncelediğini söylemek mümkün görünmemektedir.

Kemalist yaklaşımın bireysellik yaklaşımı bağlamında ortaya çıkmaması, Kemalist akımın akıl yürütmeye kapalı bir şekilde ilerlemesine sebep olmuş ve bir “izindeyiz” kitlesi oluşmuştur. Böylece Kemalizm bireyi geri plana itmiş ve Türkiye’deki siyasal anlayışta “vatandaş”, bireyin önünde tutulmuştur (Kadioğlu, 1999: 73). Tek parti döneminde temel haklarına ve özgürlüklerine sahip olan, özellikle devlet baskısı olmadan kendini tamamen özgür hissedene, istediği gibi davranabilen bir birey varsa o da Atatürk olmalıdır.⁴

Türkiye’nin çok partili sisteme geçişi büyük ölçüde tek parti iktidarının II. Dünya Savaşı sonrası Batı’da kurulan yeni dünya düzenine entegre olma hevesiyle ilişkilidir. Çok partili dönem birey devlet ilişkisi bakımından siyasal katılımın arttığı ve çeşitlendiği bir dönemdir. Bu dönemdeki seçimlerin çoğunun, tek parti döneminde siyasal katılım alanlarının dışında bırakılan ve özellikle resmi ideolojinin baskısı altında kalarak özgürlükleri kısıtlanan toplum kesimlerinin desteklediği siyasal hareketler tarafından kazanıldığı söylenebilir. Ancak bu siyasi hareketler siyasal seçimleri kazansa da her zaman onun üzerinde kara bulut gibi gezen bir devlet iktidarı varlığını korumuş ve sivil-askeri bürokratik elitlerin eliyle tek parti döneminde atılan ideolojik temellerin muhafızlığını sürdürmüştür. Ülke insanları ile devlet iktidarı arasında olan bu çatışma sebebiyle; toplumsal sorunların çözümü için yetersiz kaldığı düşünülen demokrasiye çeşitli aralıklarla “disko” cezası verilmiş, etnik ve dini alan başta olmak üzere kronikleşen sorunlar üretilmiş ve Türkiye’deki birey devlet ilişkisi bitmeyen bir gerilime sürüklenmiştir.

Özetle, Türkiye’nin tek parti döneminde devletçilik anlayışı, uygun gördüğü her alana, uygun gördüğü şiddette müdahale etme hakkını kendinde bularak insan hakları anlayışını söylemsel düzeyde bırakmıştır. Bunun en önemli sebeplerinden biri, tek parti döneminde seküler milliyetçiliğe dayanan iktidar ideolojisinin resmi ideoloji haline getirilmesidir. Türkiye’de resmi ideoloji hem anayasal hem de iktidar kültürü olarak egemen pozisyonunu her zaman korumasını bilmiştir. Resmi ideolojinin bir tek dünya görüşünü dogma haline getirip çoğulculuğa alan açmaması, insan hakları anlayışını evrensel bir açıdan ele almayı imkânsız hale getirmiş ve birçok alanda insan hakları ihallerine sebep olmuştur.

4 Atatürk 1935’te Amerikalı bir gazetecinin diktatörlükle ilgili sorusuna şu cevabı vermiştir: “Ben diktatör değilim. Benim kuvvetim olduğunu söylüyorlar; evet, bu doğrudur. Benim arzu edip de yapamayacağım hiçbir şey yoktur. Çünkü, ben zoraki ve insafsızca hareket etmek bilmem. Bence diktatör, diğerlerini iradesine ramedendir. Ben, kalbleri kırarak değil, kalbleri kazanarak hükmetmek isterim.” (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri III, 1997: 140). 1935 yılı aynı zamanda devlet parti bütünlüğünün olgunlaştığı yıldır. Meclis üyeleri bizzat Atatürk tarafından seçilmeye devam ederken, buna ek olarak 1935 yılı itibarıyla parti genel sekreterliği ve işleri bakanlığı aynı bürokrat tarafından yerine getirilmeye, parti il örgütü başkanlığı görevi ise valilere verilmeye başlanmıştır (Lewis, 2007: 9-10). Görevlendirme sırasının; parti genel sekreterinin işleri bakanı, parti il başkanının da vali olarak görevlendirilmesi şeklinde olduğunu ileri süren Ahmad’a (1995: 94) göre ise Nazi örneğinden hareket eden CHP’nin devlete bu denli hakimiyeti bir parti diktatörlüğünün tam anlamıyla tesis edildiğini göstermiştir.

Sonuç

İnsan hakları, insanın tek başına önemli ve değerli olması ön kabulünden hareketle, doğuştan kazanılan haklar temelinde yükselen ve çeşitli alanlarda çağın ihtiyaçlarına göre şekillenebilen haklardır. Siyasi devletçilik ise devletin özne haline getirilmesi ve her alanda aktif rol alarak belirleyici olmasını ifade etmektedir. Dolayısıyla devletçi yönetimlerin etkin olduğu toplumlarda insan hakları anlayışının işletilmesi ve birey merkezli bir atmosferin gerçekleşmesi mümkün değildir. Türkiye Cumhuriyeti, milli bir dayanışma ruhuyla kurtuluş mücadelesini kazanmasına rağmen, bu dayanışma ruhu, kurucu iktidarın; toplumun dini, kültürel ve sosyal kodlarına uymadığı görülen Batılılaşma politikaları sebebiyle harcanmıştır. Kurucu kadronun cumhuriyeti kurarak yaptığı hamle ne kadar doğruysa, rejimin içini doldurmak için yapılan hamlelerin halktan kopuk ve toplumsal değerlere aykırı olması bir o kadar yanlış olmuştur.

Tek parti dönemindeki siyasi devletçi anlayışın temel sebebinin, kurucu kadronun Batılılaşmaya endekslenen resmi ideoloji Kemalizmden kaynaklandığı görülmektedir. Batılılaşmayı, toplumsal gelişmenin ve ilerlemenin tek ve alternatifsiz yolu kabul eden tek parti iktidarı, Kemalizm üzerinden yürüttüğü Batı merkezci politikalarla toplumu kendi düşünce evrenine çekmekte başarılı olamamıştır. İktidar, 1930 yılında, özellikle SCF olayıyla bunu fark ettiğinde geri adım atmamış ve Batılılaşmayı gerçekleştirmek adına elindeki devlet gücünü kullanarak toplum üzerinde kurduğu baskıyı arttırmıştır. Bu baskı, devletçi yönetim anlayışını güçlendirmiş ve doğal olarak insan haklarının evrensel ilkeleri işletilmemiştir.

Tek parti dönemi, savaştan yeni çıkmış, siyasi bağımsızlığın ekonomik bağımsızlıkla güçlendirilmek istendiği, özel girişime dayalı sanayileşmenin yetersiz kaldığı, dünya çapında ekonomik krizlerin yaşandığı bir dönemdir. Dolayısıyla tek parti iktidarının ekonomik devletçiliğe dayanan politikalarını uygulanan politikaların şiddeti ve yöntemi bir tarafa bırakılırsa- bir tercihten ziyade zorunluluk olarak değerlendirmek mümkündür. Tek parti dönemindeki ekonomik politikaların temel problemi; bir zorunluluktan kaynaklanması değil, bu politikaların ekonomik hedeflerin dışına çıkması ve ideolojik sonuçlar arzu edilmesidir. Bu durum tek parti döneminin en temel karakteristiğini göstermesi açısından önemlidir. Çünkü sadece ekonomide değil, politika üretilen her alanda ideolojik bir perspektif otomatik olarak benimsenmiş ve hatta öncelenmiştir. Resmi ideolojik bir yönetim anlayışının sonucu olan bu durum, devleti herkes adına düşünen ve karar veren bir “efendi” haline getirirken, bireysel hak ve özgürlükleri o efendinin insafına bırakmıştır. Ayrıca

tek parti dönemi politikalarındaki “zorunluluk” ve “herkes adına karar verme” gibi otoriter nitelikli davranış kalıplarının, iktidar seçkinlerinin “karar vericileri” açısından -emir komuta ilişkisine dayanan mesleki geçmişleri düşünüldüğünde- yabancılik çekmedikleri bir yönetim tarzı olmuştur.

Resmi ideolojiye dayanan devletçi siyasal yönetimin sebep olduğu önemli bir tehlike ise devletçiliğin toplumsal bilince yerleşmesidir. Bu anlayış; insanın bir üst otoriteye ihtiyaç duymadan kendi akli ve kabiliyetiyle dahi yapabileceği birçok şeyi devletten beklediği, bu anlamda devleti yücelttiği ve aslında kendi hak ve özgürlüklerini kısıtladığı bir anlayıştır. Böylece, devleti içselleştirmiş ve gönüllü kulluk psikolojisine girmiş kişiler, kendilerini devlet gibi görmekte ve bu kişilerle olan gündelik ilişkiler, özgürlükçü bireyin, sadece birey-devlet mücadelesine değil, aynı zamanda birey-devletçiler mücadelesine sahne olmaktadır. Hukuki, siyasi ve sosyal yapı resmi ideolojinin baskısı altında kaldıkça bu mücadele artarak devam etmektedir. Resmi ideoloji güçlendikçe devletçik halini alan kişilerin psikolojik dayanağı devam edecek ve birey-devletçiler mücadelesi, birey-birey ilişkisine evrilemeyecektir.

Tek parti döneminde iktidarın ideolojik hedeflerine ulaşmak adına izlediği politikalar otoriter bir iktidar kültürüne yol açmıştır. Siyaset bilminde otoriterliğe ilişkin literatürün önemli kavramlarından olan devletçilik, etnik milliyetçilik ve lider kültü gibi yaklaşımlar tek parti döneminden çok partili döneme bir “resmi ideoloji paketi” şeklinde miras bırakılmıştır. Tek parti iktidarı, ulus devlet fikrine dayanan Batılılaşma hedefi adına ürettiği yönetim tarzı ve kurduğu sistemle, cumhuriyet öncesi döneme atıf yaparak mücadele ettiğini iddia ettiği tahakküm anlayışını “Batılı” bir şekilde yeniden üretmiş ve ideolojik iktidar kültürünü kurumsallaştırmıştır. Türkiye’de farklı fikirlere ve yaşam tarzına sahip bireyler/gruplar için bir arada yaşamayı temin edecek bir uzlaşma sürecinin ön şartı öncelikle Türkiye’nin resmi ideolojisi Kemalizmin ilgası ile mümkün görünmektedir. Bu sayede bireyin siyasal şahsiyeti devlet karşısında eşitlenebilir ve sınırlı devlet anlayışının yerleştiği, bireyin ise hukukun güvencesi ve fırsat eşitliği ile birlikte kendi tercihlerini özgürce yapabildiği bir standart elde edilebilir.

Kaynakça

Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. (2005). The rise of Europe: Atlantic trade, institutional change, and economic growth. *American Economic Review*, 95(3), 546-579. DOI: 10.1257/0002828054201305.

Ahmad, F. (1995). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, (1. Baskı), İstanbul: Sarmal Yayınları.

- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, (1997). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- Atatürk, K. (2008). *Medeni Bilgiler; Türk Milletinin El Kitabı*, Haz. Afet İnan, (1. Baskı), İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Beriş, H. E. (2009). *Tek Parti Döneminde Devletçilik*, Ankara: Liberte Yayınları.
- Boratav, K. (2006). *Türkiye'de Devletçilik*, (2. Baskı), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Bozbaş, G. (2016). Ortadoğu'da bölgesel milliyetçilikler: Mısır örneği. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18 (31), 108-113.
- CHP (1935). *C.H.P. Programı*, Ankara: Ulus Basımevi, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/549> (05.08.2022).
- Çaha, Ö. (2008). *Siyasi Düşüncelere Giriş*, (1. Baskı), İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- Çağıl, O. (2011). İnsan hakları ve tabii hukuk. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 50 (1-4), 69-115. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuhfm/issue/9074/113176> (05.08.2020).
- Çetin, H. (2003). Demokratik meşruiyet versus karizmatik meşruiyet. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27(1), 91-108.
- Çüçen, A. K. (2003). İnsan hakları düşüncesinin gelişimi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 2, 27-35.
- Çüçen, A.K. (2011). *İnsan Hakları*, Bursa: MKM Yayıncılık.
- Daver, B. (1969). *Siyaset Bilimine Giriş*, (2.Baskı), Ankara: Doğan Yayınevi.
- Erdoğan, M. (2001). *Anayasal Demokrasi*, (4. Baskı), Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Eroğlu, H. (1988). Atatürk ve devletçilik. *Bellekten*, 52 (204), 833-848. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ttkbelleten/issue/64209/973439> (08.05.2022).
- Freeman, M. (2008). *İnsan Hakları*, (1. Baskı), Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Fukuyama, F. (2006). *Devlet İnşası*, çev. Devrim Çetinkasap, (3. Baskı), İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Giddens, A. (2005). *Ulus Devlet ve Şiddet*, çev. Cumhur Atay, (1. Baskı), İstanbul: Devin Yayıncılık.
- Heper, M. (2006). *Türkiye'de Devlet Geleneği*, çev. Nalan Soyarık, (2. Baskı), İstanbul: Doğu Batı yayınları.
- Heper, M. (2012). *Türkiye'de Devlet Geleneği*, (4.Baskı), Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnalcık, H. (2016). *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, (5. Baskı), İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Kadioğlu, A. (1999). *Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi*, (1. Baskı), İstanbul: Metis Yayınları.
- Karpat, K.H. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*, (1. Baskı), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Keser, İ. (1993). *Türkiye'de Siyaset ve Devletçilik*, (1. Baskı), Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Keyder, Ç. (2014). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, (19. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kapani, M. (2007). *Politika Bilimine Giriş*, (19. Baskı), Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Kılınçkaya, M. D. (2008). *Osmanlı yönetimindeki topraklarda Arap milliyetçiliğinin doğuşu ve Suriye*, (2. Baskı), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Koç, Y. (2021). Modern Dönemde Ortadoğu'da Milli Kimlik ve Etnisite. *Modern Dönem Kışkacında Ortadoğu: Tarih-Kültür-Siyaset*. Ed. Ahmet İşler, Fenomen Yayınları, Erzurum. 124-151.
- Kuçuradi, İ. (2011). *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, (2. Baskı), Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.

- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, (5. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lewis, B. (2007). *Demokrasinin Türkiye Serüveni*, çev. Hamdi Aydoğan ve Esra Ermert, (3. Baskı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Locke, J. (2012). *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, çev. Fahri Bakırcı, (2. Baskı), Ankara: Ebabil Yayınları.
- Machiavelli, N. (1997). *Prens*, çev. Semra Kunt, Ankara: Alkım Yayınevi.
- Montesquieu, (2014). *Kanunların Ruhunu Üzerine*, çev. Fehmi Baldaş, İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Najjar, F. M. (1996). The debate on Islam and secularism in Egypt. *Arab studies quarterly*, 18(2), 1–21. <http://www.jstor.org/stable/41858163> (11.09.2023).
- Paine, T. (1998). *İnsan Hakları*, çev. Mehmet Osman Dostel, (2. Baskı), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Rousseau, J. J. (2012). *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, (9. Baskı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sarıbay, A. Y. (2014). "Türkiye'de Siyasal Değişmenin Tarihsel ve Güncel Dinamikleri", *Türkiye'de Toplumsal Değişim*, Ed. Lütfi Sunar, Ankara: Nobel Yayınları.
- Şentürk, R. (2007). *İnsan Hakları ve İslam*, Ed. M. Cüneyt Köksal, (1. Baskı), İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Şenel, A. (1995). *Siyasal Düşünceler Tarihi*, (4. Basım), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Özev, M. H. (2010). Arap ülkelerinde milliyetçi düşüncenin gelişimi ve 'ulus-devlet". *Idea*, C2 S 2, Güz 2010, ss. 100-130.
- Resmi Gazete, (1942). Sayı 5255, *Varlık Vergisi Hakkında Kanun*, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc024/kanuntbmmc024/kanuntbmmc02404305.pdf (14.09.2020).
- TBMM, (1931). *C.H.F Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931*, Devlet Matbaası, İstanbul, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/819> (15.11.2020).
- TDK, sozluk.gov.tr.
- Tezcan, D. ve Diğerleri, (2011). *İnsan Hakları El Kitabı*, (4. Baskı), Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Türkiye Cumhuriyeti 1924 Anayasası*, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/> (02.05.2020).
- Uygun, O. (2014). *Devlet Teorisi*, (1. Baskı), İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Uzun, H. (2016). Cumhuriyet halk partisi kongrelerinde devletçilik tartışmaları (1931-1947). *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 5 (2), 273-305. https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuavid/issue/31765/348145#article_cite (11.08.2022).
- Weber, M. (2004). *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, (6. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yayla, A. (2008). *Kemalizm: Liberal Bir Bakış*, Ankara: Liberte Yayınları.
- Yeğen, M. (2006). *Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaşa Cumhuriyet ve Kürtler*, (1. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldız, A. (2004). *Ne Mutlu Türküm Diyebilene*, (2. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Gönen, (7. Baskı), İstanbul: İletişim Yayınları.